

Б.Б. Келгембаева

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

E-mail: baha_fil@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2919-7639

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «АР» ІЛІМІ МЕН АДАМ БОЛМЫСЫ ТУРАЛЫ ТОЛҒАМДАРЫ

Аңдатпа. Мақалаға қазақ халқының ірі гуманист ақыны, ғұлама-ойшыл Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ар ілімі» мен Адам болмысы туралы философиялық танымы арқау болған. Автор Шәкәрімнің Ар ілімі» мен Адам болмысы туралы философиялық ойларының рухани бастауларын іздеу мен ақынның ұлттық сөз өнерінің философиялық-эстетикалық қуатын арттырудағы еңбегін танытуды мақсат етеді. Зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, ақынның Адам болмысына қатысты сыншыл идеялары мен «Ар ілімін» құрайтын «Ар», «Ұждан», «Жан» т.б. философиялық ұғымдары оның лирикасымен сабақтастықта талданады. Көне дәуір ойшылдары Әл-Фарабидің «парасатты адам», Қожа Ахмет Ясауидің «хал ілімі», Абайдың «толық адам» философиясына қатысты айтылған отандық және шетелдік ғалымдардың ілкі және тың пікірлеріне шолу жасалады. Шәкәрімнің «Ар ілімі» қазақ топырағындағы Адам болмысы жайлы ежелгі ілімді толықтырып, жаңа идеялармен байытқаны тұжырымдалады. Бүгінгі күні оның данышпан ойлары ұлтымыздың рухани-адамгершілік келбеті мен жеке адамның құндылықтарын қалыптастырудың философиялық негізі болуға лайықты қазына екені көрсетіледі. Зерттеуде шолу, тарихи-салыстырмалы, талдау, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылады. Зерттеу нәтижелері ғұлама ойшылдың гуманистік пайымдары бүгінгі қазақстандық қоғамды рухани-адамгершілік тұрғыдан жаңғыртудың философиялық негізі, әрі қуатты рухани күш бола алатындығына көз жеткізеді.

Кілт сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, «Ар ілімі», Адам болмысы, философиялық лирика, антропологиялық философия.

Б.Б. Келгембаева

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,

Усть-Каменогорск, Казахстан

E-mail: baha_fil@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2919-7639

Учение о «совести» и человеческое бытие Шакарима Кудайбердиұлы

Аннотация. Статья посвящена учению о совести («Ар» ілімі) и философскому познанию о человеческом бытие, крупнейшего поэта-гуманиста, ученого-мыслителя казахского народа Шакарима Кудайбердиұлы. Целью автора является поиск духовных истоков учения о совести и философского познания, о человеческом бытие Шакарима, а также определение его творческого успеха в развитии философо-эстетической мощи национального словесного искусства. Опираясь на научные труды, автор пытается растолковать идеи поэта о человеческом бытие и сложные философские понятия, такие как «Совесть», «Нравственность», «Душа» использованные в учении о совести во взаимосвязи с философской лирикой. Делается обзор начальных и последних научных исследований и взглядов отечественных и зарубежных ученых о «благородном человеке» Аль-Фараби, «хал ілімі» Ходжи Ахмеда Ясави и «полноценный человек» Абая. Обозначена важность использования учения о совести Шакарима

Кудайбердиұлы, как философско-методологической основы возрождения духовно-нравственного облика нации и духовных ценностей отдельной личности. Для достижения этой цели в статье использованы методы: обзор научной литературы, сравнительный анализ текстов, обобщение, описание данных. Результаты исследования убеждают читателя в духовной мощи гуманистических идей мыслителя как философской основы процесса духовно-нравственного возрождения казахстанского общества.

Ключевые слова: Шакарим Кудайбердиұлы, учение о совести, человеческое бытие, философская лирика, антропологическая философия.

B.B. Kelgembayeva

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: baha_fil@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2919-7639

The teaching of «conscience» and human existence of Shakarim Kudaiberdiuly

Abstract. The article is devoted to the study of the doctrine of conscience ("Ar" ilimi) and the philosophical views about human existence of the greatest poet-humanist, scientist-thinker of the Kazakh people Shakarim Kudaiberdiuly. The interpretation of complex philosophical categories related to human existence were expressed by the poet in his philosophical works. The author explores the historical and social background of Shakarim's idea of the necessity of a person's moral improvement to ensure the renewal and development of society. The importance of a profound study of the origins of the poet's worldview, the influence of the philosophy of Al-Farabi, Khoja Ahmed Yasawi and Abai upon him, as well as the epoch and the realities of the society in which the great thinker lived and worked is noted. The article outlines the poet's creative success in the poetic interpretation of human existence and the ways of a person's spiritual growth. Such methods as review of scientific literature, historical and comparative analysis of texts, generalization and description of data are used to achieve the goal. According to the researcher, the humanistic views of a scientist-thinker can become the philosophical basis and powerful force for the spiritual and moral modernization of nowadays Kazakhstanian society.

Keywords: Shakarim Kudaiberdyuly, doctrine of conscience, human existence, philosophical lyrics, anthropological philosophy

1. Кіріспе

Қазіргі қоғам мүшелерінің рухани қайшылықтары мен адасуларына, күйзеліске түсуіне ықпал ететін сыртқы факторлар көп. Адам болмысы да, ол өмір сүріп отырған уақыт та, қоғамдық орта да күрделене түсуде. Осындай күрделі кезеңде Шәкәрімнің «Ар ілімін» ғылыми зердеге салу, қазіргі қоғам мен адам игілігіне жарату бүгінгі гуманитарлық ғылымдардың биік нысанасы деп санаймыз. Өмірдің қайшылықтары мен қоғам дамуының күрделі сипаты адамның өмірден өз орнын таба алмай адасуына, сол себептен өз мүмкіндіктерін толық жүзеге асыра алмауына әкеледі. Жаңа сипатты өзгермелі замандағы Адам болмысының, қоғам келбетінің өзгеруі, ертеңгі өмірдің болжаусыздығы адамды рухани жалғыздыққа душар етеді. Осындай өліара кезеңдерде өмірдің мәні мен қайшылықтарына жауап табуға рухани сұраныс, қоғам мүшелерінің танымдық ізденісі кең өріс алады. Адам болмысы мен өмірінің мәнін біржақты, үстірт түсіну, оған жауапты қазақтың табиғатына жат мәдениеттерден іздеу, өзгеге еліктеу ұлттық бірегейлігімізге қатер төндіреп анық. Сондықтан да өткен заманның ойшылдарына ерекше көңіл бөліп, қоғамның жаңадан пайда болған проблемаларына жауапты дәстүрлі философиядан іздестіру қажет.

Дәстүрлі қазақ философиясы ғасырлар бойы сөз өнері арқылы өрістеп, ерекше көркемдік қисын тапты. Соның бір дәлелі – ақын, аудармашы, философ, ұлы Абайдың немере інісі, әрі ақын шәкірті – Шәкәрімнің мұрасы.

Шәкәрімнің ой-өресі, дүниетаным кеңдігі жағынан сирек кездесетін феномен. Ол – дала даналығының жемісі. Оның қалыптасуына Абай поэзиясы, Шығыс, Батыс философиясы және өзі өмір сүрген заман мен қоғам шындығы ықпал етті. Қазақ топырағында туған Адам болмысы жайлы идеялардың үзіліп қалған сабақтастығын іздеу, толықтыру мен оның рухани бастауларына үңілуде Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық ілімінің қыры мен сырын танудың маңызы зор. Өйткені ойшыл әлемдік философиялық мұраға ден қойып, мол ізденіс жүргізе отырып, қазақ топырағындағы бірегей антропологиялық философия «Ар ілімін» өмірге әкелді.

Адамзатқа ойы ортақ тұлғалардың тағлымы қашан да жұмбақ. Оның сырын шешуге, адамзаттың игілігіне жаратуға талаптанушылар санының қай дәуірде де кемімейтіні сондықтан. Шәкәрімнің «Ар ілімі» – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ философиялық ойының шоқтығы, антропологиялық философиясының заңды жалғасы ретінде әрбір жаңа ұрпақтың тың зерттеулеріне арқау бола бермек. Бұл мақалада Шәкәрімнің «Ар ілімі» мен Адам болмысы туралы философиялық пайымы оның бастау алған рухани көздерімен салыстыра талданады. Кемел ақыл, шалқар шабыт иесінің ұлттық жантану философиясын дамытудағы еңбегіне ғалымдар пікірі негізінде баға беруге талпыныс жасалады. Ақынның «Ар ілімі» айшықты жыр тілімен безбенделіп, сыршыл поэзия түрінде сахараны ой бесігінде тербегені, қазақ жырын ойшылдық сана, ерекше түрмен байытқаны сөз болады. Оның артында қалған мол мұрасының қазақ қоғамында ерекше серпіліс туғызып, адамға кемелдену жолын көрсетті.

Абайтанушы М. Мырзахметұлының: «Жантану ілімі саласында Абай дәстүріне сүйене отырып, Шәкәрім бұл күрделі де, терең мәселеге біржолата мән бере қарауы себепті ұзақ жылдар бойы сарыла іздену жолына түсті... Жантану іліміне Абайдың ақын шәкірттерінің арасынан Шәкәрім ғана жеке-дара Абай дәстүріне айналған философиялық лириканы дамыту, жаңарту жолына бет бұрды», (Мырзахметұлы, 2008: 59) – деген пікіріне ден қоямыз. Абайдан кейінгі дәуірдегі қазақ философиясын тың идеяларымен дамытып, өзгеше үн, айшықты тілмен өрістеткен бірегей ақынның философиялық лирикасы – көркемдік-эстетикалық, діни-теологиялық, әлеуметтік-тарихи мәнге ие күрделі көркемдік құбылыс. Ол сөз еткен философиялық ұғымдар мен тұжырымдар жаңа заманның келуімен түрленіп, бұрынғыдан да тереңдеп, тың мағына иеленіп, тамырланып барады.

Ұлттық рухтың жанартаудай алапат қуатынан нәр алған ойшылдың философиялық лирикасында өзін-өзі іздеуге және тануға, іштей түлеу мен өсуге бейім бірегей Адам тұжырымдамасы дами түседі. Сол себепті де ақынның философиялық лирикасын «Үш анық», «Мұтылғанның өмірі» сынды күрделі туындыларынан, күллі шығармашылығынан бөліп-жармай, жанрларға жіліктемей, бір-бірімен өзектес, үзілмейтін арналы ой жүйесі ретінде тұтас қарастыру қажет. Ақынды толғандырған «Адам болмысы деген не? Оның өмірін қалай түзеуге болады? Адам қайткенде тату тұра алады?» - деген нақты сұрақтардың төңірегіне топтастыра қараған жөн.

Бұл сұрақтарға ақын шарқ ұра жауап іздеп, өзіне дейінгі әлеуметтік-қоғамдық теорияларды ақыл таразысына салып, тіпті «Айқапта» оқығандарға сауал да жолдайды. Өз ізденістерінің соңында адамзаттың рухани қалпын, оның тұрмысы да, мәдениеті де, әдебиеті де түзеуге қауқарсыз, оны түзету үшін адамның жанына азық болатын, тура жолдан адастырмайтын рухани ілім, «Ар ілімі» қажеттігіне тоқтайды.

Шәкәрімнің «Ар» ілімін терең талдай отырып, оның негізгі ұстанымдарын ұлттың рухани-адамгершілік болмысын жаңғырту үшін практикалық тұрғыдан пайдалану, сол арқылы ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалу – әдебиеттану, философия, психология, әлеуметтану ғылымдарының тоғысындағы маңызды ғылыми міндеттердің бірі. Біз өз мақаламызда «Ар ілімін» құрайтын негізгі тұжырымдар мен ақынның философиялық лирикасындағы Адам болмысы туралы сыншыл идеяларын талдауды мақсат етіп қойдық.

Бұл мақсатқа жету үшін Шәкәрімнің «Үш анық», «Мұтылғанның өмірі» туындылары мен философиялық лирикасын Әл-Фараби трактаттары, Қожа Ахмет Ясауи хикметтері, Абай Құнанбайұлының философиялық ойларымен сабақтастықта қарастыру, Шәкәрім шығармашылығын зерттеген М. Әуезов, Қ. Мұхаметханов, Ғ. Есім, М. Мырзахметұлы, М. Мағауин, Б. Әбдіғазиев т.б. ғылыми тұжырымдарына шолу жасау міндеттерін орындауды көздедік.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар

2.1 Зерттеу әдістері

Шәкәрімнің «Ар» ілімі мен Адам болмысы туралы философиялық танымын сөз еткенде ақынның әр жылдары жарық көрген шығармалар жинағына, «Үш анық», «Мұсылмандық шарттары» еңбектеріне жүгіндік.

Зерттеудің негізгі теориялық (әдіснамалық) тәсілі – ақын шығармаларын Әл-Фарабидің трактаттары, Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикметі» мен Абай туындыларын Шәкәрім шығармаларымен салыстыра талдау болды.

Зерттеу мәселесіне байланысты жоғарыда аталған ғалымдардың теориялық еңбектеріне шолу, олардың «Ар ілімінің» негізгі тұжырымдары мен ақынның философиялық лирикасына қатысты текстологиялық сипаттамаларын, туындыларының қоғамдық-әлеуметтік астарына қатысты түсіндірмелерін жинақтау және ақынның өз шығармаларындағы идеяларды салыстыра талдау, сипаттау әдістерін қолдандық.

2.2 Материалға сипаттама

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы сыншылар мен ғалымдар назарын өзіне ерте аударғанымен, «Ар» ілімі мен Адам болмысы туралы философиялық лирикасын зерттеу кешеуілдеп қолға алынды. Оған себеп Кеңес дәуіріндегі саяси-идеологиялық қысым, ғылыми танымның тұрпайы социологизммен, дінсіз көзқарастармен бұғаулануы болғаны белгілі.

Ой еркіндігі мүмкін болмаған заманда Шәкәрімнің дүниетанымы мен Адам болмысы пәлсапасын тануға амалын тауып, дұрыс бағыт сілтеген ғалым М.О. Әуезов болды. Академик-жазушы «Абай ақындығының айналасы» мақаласында Шәкәрімді Абайдың толық мағынадағы шәкірті деп атай отырып, оның өлеңдерінің ішкі мәніндегі Абай поэзиясымен үндестікті көрсетті (Әуезов, 1985: 325). Ғалымның осы

мақаласындағы пікірлері – Шәкәрімнің пәлсапасын зерттеуге талпынушылар үшін бүгінгі күні де адастырмайтын темірқазық болып келеді.

Шәкәрім қажы жөнсіз жалаға, жолсыз жазаға ұшырағаннан кейінгі кезеңдерде, М. Әуезовтің шәкірті, ғалым Қ.Мұхаметхановтың «Абайдың ақындық мектебі» концепциясы жоққа шығарылғанда философ-ақын туралы қандай да бір зерттеуге барудың жолы кесілгені белгілі.

Ақын есімі ақталып, мол мұрасы туған халқымен қайта қауышқан сәттен бастап, оның дүниетанымы мен философиялық көзқарастарын, «Ар» ілімін зерттеу ісі кең арнаға түсті. Бұл ретте, әдебиеттану, философия, тіл білімі, мәдениеттану саласындағы іргелі зерттеулер мен мақалалар авторлары Қ. Мұхаметханұлы, М. Мырзахметұлы, Ғ. Есім, Т. Жұртбай, М. Мағауин, Б. Әбдіғазиев, Ә. Нысанбаев, Д. Омаров, Е. Садықов, Т. Шаңбай т.б. еңбектерінің ғылыми маңызы зор. Әсіресе, философ-ғалым Ғ. Есімнің Шәкәрімнің «Ар» іліміне жасаған терең талдаулары ұлттық антропологиялық философия ғылымымен қатар әдебиеттану үшін үлкен жаңалық болды. Сондай-ақ, Шәкәрім Кұдайбердіұлы философиясындағы адам мәселесін арнайы зерттеген Г. Әбдірасылова (Әбдірасылова, 1996:15) және ойшылдың адам жайлы пәлсапалық ойларын Шығыс философиясындағы кемелденген адам мәселесімен сабақтастықта қарастырған Н.Ж. Байтенова, А.С. Қабылова, А.Қ. Ромашовалардың еңбегінің бұл мәселедегі ғылыми танымымызды кеңейтуге ықпалы зор (Байтенова, Қабылова, Ромашова, 2006: 180-221). Дегенмен Шәкәрім Кұдайбердіұлының «Үш анық», «Мұсылмандық шарттары» еңбектері мен Адам болмысы жайлы толғаған философиялық лирикасы әлі де зерттей түсуді қажет етеді.

Шәкәрім дүниетанымының рухани көздері қазақтың маңдайалды ғалымдарының еңбегіне өзек болып келеді. Осы ретте, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, жазушы Мұхтар Мағауин ақын дүниетанымының арналары жайлы: «Арнайы оқу орнын бітірмесе де, Абайдың басшылығымен және өз бетінше іздену нәтижесінде Шәкәрім сол замандағы қазақ арасындағы – қазақ қана емес, бүкіл Түркістан өлкесіндегі ең ғұлама адамдардың бірі болып шығады. Түрік, араб, парсы тілдерімен қатар орыс тілін де жетік біледі, классикалық шығыс поэзиясын, орыс және Европа әдебиетінің озық үлгілерін терең түсіне оқумен шектелмей, философия мен дін тарихына қатысты еңбектерді де қадағалап отырады», - дейді (Мағауин, 2006: 10). Шын мәнінде, әлемдік өркениеттен шалғайда, қазақ сахарасында туып, өз ізденісімен, ақылының ерен қуатымен адамзатқа ортақ даналық қазынасын игеру, Батыс пен Шығыстың алыптарымен ой жарыстыру – таңқаларлық құбылыс.

Ақынның философиялық ой-тұжырымдары қазақ топырағында туған Әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Абайдың гуманистік пайымдарымен үндесіп жатады. Абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлы «Абай және Шығыс» еңбегінде рухани кемелденген тұлға ұғымы жетінші ғасырда бастау алғанын атап көрсетеді. Бұл ұғымның әл-Фарабидің «парасатты адам» пәлсапасына ұласқанын, кейінгі дәуірлерде Қожа Ахмет Ясауи сопылық дүниетаным негізінде хал ілімін қалыптастырғанын дәлелдейді. Аталған рухани бастаулар ХІХ ғасырда ұлы Абайдың «Толық адам» ілімінде ерекше көркемдік таныммен жалғастық тапқанына терең талдаулар арқылы көз жеткізеді (Мырзахметов, 1994: 225). Бұл даналық бұлағынан қанып ішкен Шәкәрім де адамның рухани кемелдену жолдарына тың идеяларын қосады.

Шәкәрімнің «Ар» ілімінің бастау көздерін індетте зерттеген ғалымдар тұжырымына көңіл аударғанда Қожа Ахмет Ясауидің жан мен тән ғылымын ажырата қарауы, одан тереңде Әл-Фарабидің ғылымдарды жіктеудегі ұстанымының ақын дүниетанымының қалыптасуына тегеурінді ықпалы болғанын аңдаймыз. Мәселен, поляк ғалымы Томас Стефанюк «Ерте Ислам философиясындағы Адам: Әл-Кинди және Әл-Фараби» («Man in Early Islamic Philosophy: Al-Kindi and Al-Farabi») атты мақаласында Әл-Фарабидің эпистемиология, гностиология саласынан жазылған «Kitab al-burhan» («Дәлелдер кітабы» немесе «Аристотельге түсіндірме»), «Kitab shara'it alyaqin» («Сенімділік шарттары», «Kitab al-siyasa al-madaniyu» («Саясат мәдениеті туралы кітап»), «Mabadi' ara' ahl al-madinah al-fadilah» («Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары») және «Risalah fi al-'aql» («Ақыл туралы трактат») еңбектеріне талдау жасай келе, көне заман ойшылының «Адам – таным объектісі» деген тұжырымына тоқталады. Әл-Фарабидің Адам болмысын таным объектісі ретінде қарай отырып, ізгілікті төрт түрге жіктеп (теориялық, рефлексиялық, моральдық, және саяси), білімді игеру арқылы адам теориялық және рефлексиялық ізгілікке қол жеткізетінін айтады. Білімнің шыңы – Түп иені тану деген Әл-Фараби тұжырымын алдыға тартады. Сондай-ақ, Әл-Фарабидің дүниетанымы ислам философиясының аясынан шығып, Аристотель, Платон, басқа да грек ойшылдарының танымына жақындай түскеніне назар аударады (Tomasz Stefaniuk, 2022: 66-83).

Түрк дүниесінің ойшылы Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметінде» негізделген хал ілімі кемелдікке жету жолы ретінде әлем ғалымдарының қызығушылығын туғызып, жоғары бағалануда. Мәселен, Түркия ғалымы Исмаил Білгілі (Bilgili, İsmail) «Диуани-хикметтің» адамның моральдық кемелденуіне бағытталған, моральдық қағидаларға негізделген мистикалық туынды екенін айтады (Bilgili, İsmail, 2019: 33-56). Келесі бір түрк ғалымы «Диуани хикмет» дастанындағы рухани құндылықтар «Құран» мен хадистерден бастау алатынын талдаулар арқылы дәлелдейді. Ясауидің Адамның кемелденуі үшін ғылымның ерекше маңызын атап көрсеткеніне тоқталады. Хикметтердегі рухани құндылықтар жүйесіне статистикалық талдаулар жасай келе, ойшыл негіздеген құндылықтарды білім беру бағдарламаларына енгізіп, практикалық тұрғыдан пайдаланудың жолдарын ұсынады (Nafize er Türküresin, 2021: 267-284). Аталған мақалада талданған Ясауи жырлаған әділдік, адалдық, мейірімділік, қарапайымдылық, сабырлылық сынды рухани құндылықтар Шәкәрімде де молынан сөз болатыны ден қойдырады.

Зерттеуші А. Балтабаеваның: «Ясауи туындыларындағы адамның ішкі рухани әлемімен тікелей айналысатын жан ғалымы және сыртқы ғылым салаларымен шұғылданатын тән ғалымы туралы тосын танымының шығу төркініне назар аударар болсақ, бұл танымдардың түп-төркіні әл-Фараби қалыптастырған ғылымды классификациялаудың негізіне соғатыны анық байқалады. Қожа Ахмет Ясауи шығармаларында ұшырасатын осы жайлы пікір үшқыны:

Ілім екеудүр: жан мен тәнге басшы тұрар,

Жан ғалымы хазіретіне жақын тұрар...

Тән ғалымы залымдарға ұқсар-ерміс, – деген өлең жолдарында ұшырасатын жан ғалымы, тән ғалымы деп аталатын теологиялық және философиялық мағынадағы

терминдік мәні бар сөздердің орын алуы кімді болса да ойландырғандай», - деген пікірімен толық келісеміз (Балтабаева, 2020: 21).

Қазақ топырағындағы адамгершілік ілімінің тарихы жайлы тың ізденістерден «Абай Құнанбаев шығармаларындағы ұлттық мінездің метафоралық концепциясы» (Orynkhanova, Nurlanova, Sabyrbaeva, Amankulova, Tolegenov, 2020), «Қазақ даласындағы әдеби аудармалардың алғашқы білім беру бағыттары мен мәселелері» (Daurenbekova, Zhumatayeva, Kartayeva, Bekenova, Nurlanova, 2024: 12) ғылыми мақаларындағы тұжырымдар басшылыққа алынды.

Түйіндей айтқанда, мақалаға негіз болған ғылыми материалдар Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ар ілімін», Адам болмысы туралы пәлсапалық пайымын түсіну және түсіндіру барысында Абайдың «Толық адам» ілімі мен Әл-Фарабидің трактаттары, сопылық әдебиетке тән таным-түсініктер мен Қожа Ахмет Ясауидің Хал ілімін назарға алу қажеттігіне көз жеткізеді. Шәкәрімнің «Үш анық» трактаты, «Мұсылмандық шарттары», «Мұтылғанның өмірі» және философиялық лирикасын аталған дүниетанымдық арналармен сабақтастықта қарау – философтың бұл мәселені тың идеялармен толықтырып, жаңа өріске шығарудағы табысын бағалауға мүмкіндік береді.

3. Талқылау

Шәкәрімнің қоғамды түзету үшін алдымен Адамды түзеу қажеттігі туралы асыл ойлары бүгінгі күні өзектілігін жойған жоқ. Өйткені, қазір адам болмысы қай замандағыдан да күрделі, қайшылықтарға толы болып отыр. Кез келген қоғамның сапалық жаңалығы, жетістіктері сол қоғамдағы әрбір тұлғаның имандылық, адамшылық деңгейімен өлшенуі заңды. Сондықтан қазіргі қазақстандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар үшін Шәкәрім талқылауындағы Адам болмысын індете зерттеп, оның идеяларын заман талаптарына сай өзектендіре, жаңғырта пайдалану қажет деп санаймыз.

Уақыт ағымына орай, бүгінгі оқырманның әдеби тілді қолдану мүмкіндігі, көркем мәтінді қабылдау қабілеті, әсерлену, тұшыну, елестету қуаты, жеке сөздерді түсіну дәрежесі де мүлдем өзгеріп барады. Қазіргі оқырманның ақын қолданысындағы күрделі ұғымдарды, образды сөздер мен тіркестерді түсіну үшін текстологиялық тәпсірлеу керек. Бұл ретте Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының текстологиялық мәселелерін пәнаралық байланыстар аясында зерделеу мен ақын шығармаларының академиялық жинағын шығару қажеттігі туралы Б.Т. Мырзақұлов, А.О. Ақжігітовалардың айтқан пікірі өте орынды (Мырзақұлов, Ақжігітова, 2024). Шәкәрімнің «Ар ілімінің» ұғымдық аясының кеңдігі мен күрделілігі, ақын қолданған теологиялық, философиялық, психологиялық, әлеуметтік құбылыстардың тереңдігі бұл бағыттағы нақты ізденістерді қажет етеді. Мәселен, қазақтың дәстүрлі ұғымында «Ар» дегеніміз – рухани тазалық, жанның кірсіздігі. Шәкәрім осы дәстүрлі ұғымның аясын Адам болмысын Жаратушымен байланыста қарап, оған қатысты күрделі категориялар мен ұғымдарды поэзия тілімен терең тәпсірлей келітеді. Қаламгер:

«Тәңірің – таза,

Болып бақ, сен де кірсіз», – деп өсиет айтады.

Ақынның бұл идеясы Әл-Фарабидің «Ғылым шыңы – Түп иені тану» деген тұжырымына жақын келеді. Шәкәрімнің «Ар» ілімі мен жантану саласындағы ізденістері де түпиені танумен сабақтасып жатыр.

«Үш анық» еңбегінде ақын түсіндіретін күрделі философиялық ұғым – Ұждан. «Адам, – дейді Шәкәрім, – ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді. Өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс – ұждан. Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім». Ал, бұл не нәрсе деген сұраққа Шәкәрім «жанның азығы» деп жауап береді (Шәкәрім, 2008: 115). Демек, ұжданды адамның бойында ынсап, әділет, мейірім тәрізді қасиеттер жарасым тауып, жанын қуаттандырады. Ал «жан азығын» табу адамның өзіне байланысты болмақ. Осы орайда философ-ғалым Ғарифолла Есімнің: «Шәкәрім рухани патшалықты, өмір мәнін адамның өзінен іздейді және табады. Қозғалыс сыртқа емес, субъектің өз ішіне бағытталады. Не табиғаттағы эволюция не тарихи немесе элеуметтік прогресс адамшылдықтың кепілі бола алмайды. Тек қана ұждан! Шәкәрім діндар емес. «Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты» - дегенде де ең алдымен ислам дінін имандылық тәрбиесінің басты элементі деп бағалады» (Есім, 2006: 440), – дейді. Ғалым тұжырымына сүйенсек, Шәкәрім пайымында адамның арлы болуы оның Жаратушы иесіне, Аллаға ұқсауында, мұсылмандықтың шарттарын сақтауында болмақ. Имандылық тәрбиесі адамның өзін тануы мен Жаратушыны тануы, оған жақындауы арқылы жүзеге аспақ. Ойшылдың «Мұсылмандық шарттарын» жазуының ең үлкен себебі де адамды Жаратушы иесіне жақындату арқылы кемелдендіру талабында жатса керек.

Шәкәрім «Үш анығында»: «Өлген соң жан өміріне нана алмай, ұждан, ар, жан екі өмірге бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған иесінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң жолы тазарта алмайды. Егер адам жанының өлген соңғы өмір мен ұждан соның азығы екендігіне әбден нанса, оның жүрегін еш нәрсе қарайта алмайды. Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де, жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты», – деп тұжырымдайды (Шәкәрім, 2008: 6).

Философ «Үш анық», «Мұсылмандық шарттары» еңбектерінде айтылған ойларын «Жаралыс басы – қозғалыс», «Қасыңа қылыш қайратқан», «Табиғат неше түрлі жан жаратты», «Ұждандыны мақтайды тамам адам», «Шымды жерде көресіз қара топырақ», «Күн аязда терезе», «Келді, кетті», «Талап деген бір жүйрік тұлпар сынды», «Тиём біреуге нақақ демесе», «Басында жан мен дене екі басқа», «Баяғыда жас бала едің сен», «Ғылымсыз адам – айуан», «Құмарлық деген бір ит бар» тәрізді өлеңдерінде Адам болмысы хақындағы толғамдарымен жалғастырады.

«Үш анық» еңбегіндегі ұждан жайлы пікірлеріне өлеңдерінде қайта оралып, таратып, толықтырып отырады. Ғұламаның ойынша, «Ұжданды адам» - *ынсап, әділет, мейірім, шыдам, харакет пен шыншылдық иесі:*

«Мейірім», «Ынсап», «Әділет»,
«Шыдам», «Шыншыл», «Харакет»
Түп қазығы: «Ақ ниет».
Бұл жетеуін ел қылу,

Ешкімге зиян тигізбей,
Көптің көңілін күйгізбей,
Сайтанға беттен сүйгізбей,
Жүрегінді нұрмен жу, – дейді ақын (Шәкәрім, 2008: 122).

Философ атап отырған жеті қасиеттің адам бойынан табылып, бекуі, адамның өмірлік ұстанымына айналуы оның өзіне байланысты. Дүниеге адам жақсы не, жаман болып келмейді. Жақсылыққа, арлылыққа ұмтылу арқылы адам өмірдің келбетін өзгертеді, өз тағдырына ғана емес, қоғамның даму сипатына да ықпал ете алады.

Шәкәрім түсіндіруінде Адамның тәні, яғни «сауыты» табиғи жолмен «айуаннан өсіп жаратылса», танымдық, психологиялық қабілеті жанның қуаты арқасында қалыптасады:

Табиғат неше түрлі жан жаратты,
Не үлкен, не кішкентай тән жаратты.
Керексіз, жансыз нәрсе жаратқан жоқ,
Есепсіз қанша мың мен сан жаратты.
Өсімді ең күшті жан адамда тұр,
Алдында жақсы да тұр, жаман да тұр.
Өзгенің бәрі жалғыз адам үшін,
Жаралып орны-орнымен ғалам да тұр (Шәкәрім, 2008: 12).

Ақынның «Жан» туралы пайымы Әл-Фараби, сопылық философия, Қожа Ахмет Ясауидің гуманистік көзқарастарымен үндеседі. Мәселен, Әл-Фараби Аристотельдің «Жан туралы» трактатын түсіндіргенде жанды өсімдік жаны, хайуан жаны, адам жаны деп үшке жіктейді. Шәкәрім өлеңінде де адам жанының табиғаттағы басқа жандардан қуаттылығы туралы пайым айтылады.

Шәкәрімше, Адам – заманды да, қоғамды да түзетуге қабілетті. Ақынның рухани ұстазы Абай да заман адамын тезге салуға ұмтылды. Ақын Абайдан үлгі алып, өз замандастарына, дәуір шындығы туғызған рухани дерттерге сын айтып, қоғамдық құбылыстардың мәнін талдап-түсіндіруді мақсат етті. Д.Омаров «Шәкәрім шыңы» еңбегінде ақынның «Адамды түзету арқылы қоғамды түзету» идеясының шығу төркінін: «Табиғаттың әділет заңын ескермейтін имансыздар, тіпті қарапайым адам ғана емес, мемлекет деңгейінде де адам құқына шек қойып, өз биліктерін жүргізгісі келеді. Осылай қоғам өмірінің үйлесімділігі бұзылып, адамдар зардап шегеді. Шәкәрім осы мәселелердің шешілу жолы – ар түзейтін ғылым табу деп шешеді» (Омаров, 2008, 75), - деп түсіндіреді.

Шәкәрім пенде бойындағы сауатсыздық, салақтық, жалқаулық, мақтаншақтық, араздық пен арамдық, көрсеқызарлық пен күншілдік, надандық сияқты келеңсіз әдеттерді өткір тілмен сынады. Өзін қоршаған қоғамдық ортадағы кемшіліктер мен халықты өрге бастырмас кеселдерді сипаттап, олардың үкімін айтушы да бола білді. Ақын атаған кемшіліктер – шын мәнінде адамның ойы мен санасын топастандырып, рухани дамуына тұсау болар, қоғамды кері кетіретін рухани кембағалдық еді. Осыны

терең сезіне білген ақын «шедірейіп, шекиіп, қасын керіп кекикіп» жүрген сәнқойлар мен ақылын ашуға билеткен ызақорларды, еріншектер мен салақтарды ақылсыз мақұлыққа теңейді. Ондай пенделерге ақынның қарсы қоятын кемелдікке жеткен тұлғасы – «арлы азамат». Шәкәрімнің арлы азаматы – жақсы мен жаманды ажырата білетін, сөзі де ісі де тұзу, әділдік жолын ұстанатын, намысты азамат. Ол заман талабын, әлеуметтік қажеттілікті сезінуші, еңбекшіл кәсіпкер, рухани қазығы мықты, ішкі дүниесі біртұтас әрі азат, өмір жолын өзі таңдап, тағдырын өзі жасаушы, әділет, ынсап, мейірім иесі, жамандыққа жол бермес білімқұмар тұлға.

Ақынның бұл көзқарасы өзінің рухани ұстазы Абаймен үндесіп келеді. Абай адамды рухани кемелдендіретін құндылықтар мен жалған өмірдің қажеттіліктерінің айырмасын көрсетеді. Жақсылыққа ұмтылған адамның болашағы жарқын болмақ. Әрбір адам ақылын, зияткерлік қуатын махаббатпен байланыстыра отырып пайдалы іске жұмсағанда ғана кемелдікке жетпек. Ұлы ойшылдың пайымдауынша, әрбір адам өз дарыны, қабілетін барынша дамытуға тырысуы және ол жолда қажымай, талмай еңбек етуі, қиындыққа шыдамдылық танытуы қажет.

Шәкәрімше, рух бостандығына жету үшін: еңбек, өнер, жалпы білім, ар білімі қажет. Тек соңғысы ғана қарым-қастынастағы, іс-әрекеттегі қажетті және мөлшерді көңіл көзімен көріп, берік ұстануға үйретпек. Осылайша, Шәкәрім адамның құндылығы, әлеуметтік орны оның моральдық белсенділігі мен дүниені өзгертуші күшінде деп біледі. Ал оған тек білім арқылы, өзін-өзі тану арқылы жетуге болады деп қорытындылайды. Адамның түзелуі адам құқығының сақталуына, әділ биліктің орнығуына, қоғамның ізгіленуіне қол жеткізеді.

Ақынның өткір тіл, ұшқыр қаламына замандастарының бойындағы қисық-қыңыр мінездер, сауатсыздық, салақтық, жалқаулық, мақтаншақтық, араздық пен арамдық, көрсеқырлық пен күншілдік, надандық сияқты келеңсіз әдеттер жиі ілігеді. Шәкәрім сөз еткен адам болмысындағы кемшіліктер – адамның жүрегін кірлетіп, ойы мен санасын топастандырып, рухани дамуына тұсау боларлық кертартпа қасиеттер. Ақын өз шығармаларында пендешілікті, көре алмаушылықты көп сынайды, адамдарды сондай қасиеттерден сақтандырады. Мәселен, «Шын бақ қайсы? Күншіл кім?» өлеңінде:

Жарқанат жек көреді күннің нұрын,
Күншінің ұқсатамын соған түрін.
Өзге жанға біткенін ұнатпайды,
Өлгі айтылған бақтардың бірде-бірін.
Өзімшілдің іші – тар, ойы – шартық,
Ала алмас ол біреудің бағын тартып.
Күндеймін деп күн нұры жоғалғанша,
Мың жарқанат соқыр болып қалғаны артық (Шәкәрім, 2008; 215).

Өмірде бақ деп айтуға болатын үш-нәрсе бар дейді, ол кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек. Бұл үшеуі бір адамның басына қонса, оны көре алмайтын өзімшіл, күншілдер пайда болады. Сол күншілді ақын жарқанатқа балайды. Жарқанат күннің жүзін жек

көреді, сол сияқты күншіл адамдар, ақылды, білімді адамдардың жарыққа шығуын көре алмайды. Бірақ, ақын түптің түбінде кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек жеңіп шығады дейді.

Ақын аллегориялық сипаттағы өлеңдерінде екі нәрсені қатар алып, жалпы адам мінезіндегі жағымсыз әрекеттерді бейнелі түрде береді:

Жалын кетіп, аздан соң шоқ болды құр,
Отын бітті, үрсем де жана алмай тұр.
Жалынды оттай жайнаған, қайран өмір
Шоқ сөнген соң қап-қара болды көмір (Шәкәрім, 2008; 121).

Қаламгер поэзиясында адамдыққа кереғар ұғым надандық әр қырынан суреттеледі. Надандықтың басы – сауатсыз болу дей келе, одан құтылудың жолын нұсқайды. Енді бір тұста Шәкәрім сыншыл реализм әдісімен ел жағдайын жырлайды. Елдің жайы ақынға мәлім:

Шәкәрім жас өскіндерді ойсыздықтан, ақылсыздықтан, талапсыздықтан, көрсеқызар құмарлықтан аулақтауға шақырады.

«Ғылымсыз адам – айуан» атты өлеңінде:
Ғылымсыз адам – айуан,
Не қылсаң да, ғылым біл.
Ғылымға да керек жан,
Ақылсыз болса, ғылым тұл.
Ақылға еркін ой керек,

Матаудан ойды азат қыл (Шәкәрім, 2008; 273), – деп барлық істің бастауы жан қуатында екенін айта келе, ғылым мен тіл үйренуге, өз ортасын құрметтеуге, өзгелердің пікірімен санаса білуге шақырады. Бұл арада кейіптеудің ерекше түрін пайдалана отырып, «матаулы ой» деген ұғымға назар аудартады. Жалпы түсінікте ой еркін, оның шегі жоқ деген ұғымды білсек, Шәкәрімде ол ой матаулы, байлаулы, еріксіз ой. Ойдың құлдыққа түсуі, адамның мәңгірттенумен тең.

Суреткер «Адамшылық», «Адамнан артық жәндік жаралмаған», «Адам немене?» деген өлеңдерінде Адам болмысын талқылауға қайта айналып келеді.

Ғұлама ойшылдың «Ар ілімі» Адам болмысын терең түсіндіріп, өмір мәнін ұғынуға жол сілтейтіндіктен әрбір адамның күнделікті өмірінде пайдаланып, іс-әрекетіне басшылық етуі арқылы рухани кемелденуіне жол ашады. Сондықтан қазіргі рухани тапшылық белең алған заманда Шәкәрімнің «Ар» ілімінің салмағы арта түспек.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу барысында Шәкәрімнің «Үш анық», «Мұтылғанның өмірі» туындылары және философиялық лирикасында негізделген «Ар» ілімі талданды.

Шәкәрім дүниетанымының рухани бастаулары Әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Абайдың туындыларындағы гуманистік идеялардың, философиялық тұжырымдардың үндестігіне көз жеткізілді. Ақынның философиялық лирикасы

қазақ жырын ойшылдық сана, тақырыптық-мазмұндық жағынан байытып, Адам болымысы туралы танымды тереңдеткені дәлелденді.

Шәкәрімнің «Ар» ілімінің негізгі ұстанымдары қазақ халқының рухани-адамгершілік болмысын жаңғыртудағы практикалық маңызы атап көрсетілді.

5. Қорытынды

«Ар» ілімі – Шәкәрім Құдайбердіұлының зор ізденісінен туған рухани жетілу туралы бірегей ілім. Бұл ілімге барар жолында пәлсапашы ақын төл халқының даналық қазынасына, Абай мұрасына, Шығыс пен Батыстың философиялық іліміне ден қойды. Оларға терең талдау жасайды. Нәтижесінде адам баласын тура жолдан адастырмай, бақытқа жетелейтін, рухани жетілдіретін ізгілік тұнған ілімін қалыптастырды. Бұл ізгілікті ілімді талдап, түсіндіру – аса күрделі іс. Оны бір ғылымның аясында қарастыру мүмкін емес. Бүгінгі күні ақынның философиялық лирикасындағы Адам болмысы туралы көркемдік ойлары мен «Ар ілімін» қоғамды ізгілендіру жолындағы тәрбие құралы ретінде пайдалану үшін философия, әдебиеттану, теология, педагогика, психология, әлеуметтану салаларының кешенді зерттеулері қажет.

Шәкәрімнің ойынша, пенденің рухани адасулары мен қайшылықтары оның түп иесін танымаудан, Адам болмысы мен өмірінің мәнін жетік білмегендіктен орын алады. Ақын пайымында Адамның кемелденуі, бақытқа жетуі үшін алдымен жанды, соңынан түп иені танымақ керек. Ғылым іздемек ләзім. Жаратушысын таныған адамның бойында ынсап, әділет, мейірім, шыдам, характер, шыншылдық тәрізді құндылықтар орнайды. Осы асыл қасиеттерді игеру, өз бойын түзеу Адамның өз қолында. Аталған құндылықтар Адам бойынан үйлесім тауып, ғылым игерер болса, Адам өзін де, дүние дидарын да өзгерте алады.

Әдебиеттер:

1. Әбдірасылова Г. Шәкәрім Құдайбердіұлының философиясындағы адам мәселесі. Автореферат. – Алматы, 1996. – 15 б.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 20 т. – 496 б.
3. Байтенова Н.Ж., Қабылова А.С., Ромашева А.Қ. Шығыс философиясындағы кемелденген адам мәселесі // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 19-том. – Астана: «Аударма» баспасы, 2006. – 536 б.
4. Балтабаева А.Ю. Қожа Ахмет Ясауи философиясындағы рух мәселесінің қарастырылуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – No1 (115). – 21-31 бб.
5. Bilgili İ. (2019). *Türkiye'de İlmihâl Kültürünü İlk Örneği Ahmed-i Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'indeki İbâdet İlkeleri*. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 13, 33-56. <https://doi.org/10.16947/fsmia.582341>
6. Daurenbekova L.N., Kartayeva A.M., Zhumatayeva Z.N., Bekenova G.Sh., Nurlanova A.N. (2024) The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe // *Edição de Fluxo Continuo*. v. 44 n. 1, <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>
7. Есім Ф. Адам-Зат // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 19-том. – Астана: «Аударма» баспасы, 2006. – 536 б.
8. Мағауин М. Ақын, тарихшы, философ // Шәкәрімтану мәселелері. – Семей-Новосибирск: «Талер-Пресс», 2006. – 440 б.
9. Мырзақұлов Б.Т., Ақжігітова А.О. Шәкәрім Құдайбердіұлы шежіресінің текстологиялық мәселелері // *"Keruen"* 81 (4) 2023. – 235-243 бб. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>
10. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.

11. Мырзахметұлы М. Алыптар армандаған Ар ғылымы // Шәкәрім Құдайбердіұлының 150 жылдық мерейтойына арналған «Шәкәрім шығармашылығы қазақ және әлем мәдениеті контекстінде» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Семей, 2008. – 354 б.

12. Омаров Д. Шәкәрім шыңы. – Алматы, 2008. – 224 б.

13. Orynkhanova G., Nurlanova A., Sabyrbaeva R., Amankulova L., Tolegenov T. (2020) The metaphoric conception of national character in Abay Kunanbayev's works // Opción. 36 (91). pp. 622-638. <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31871>

14. Stefaniuk Tomasz. (2022) Man in Early Islamic Philosophy: Al-Kindi and Al-Farabi // Ruch Filozoficzny. 78(3). pp. 65-84. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RF.2022.023>

15. Hafize er Türküresin. Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî ve Divan-i hikmet'te bulunan değerler // Turkish culture and haci bektash ve research quarterly, 2021. pp. 267-284. <https://dx.doi.org/10.34189/hbv.99.011>

16. Шәкәрім. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: «Ел-Шежіре», 2008. – 480 б.

17. Шәкәрім. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: «Ел-Шежіре», 2008. – 480 б.

References:

1. Abdirasyllova G. (1996) Man in the philosophy of Shakarim Kudaiberdiuly. Abstract. – Almaty. – 15 p. (in Kaz).

2. Auezov M. (1985) Collection of works in twenty volumes. – Almaty: Zhazushy. – 20 Vol. – 496 p. (in Kaz).

3. Bajtenova N.Zh., Qabylova A.S., Romasheva A.Q. (2006) The problem of a mature person in Eastern philosophy // Philosophical heritage of the Kazakh people. Volume 19. – Astana: Publishing house «Audarma». – 53p. (in Kaz).

4. Baltabaeva A. (2020) Consideration of the problem of spirit in the philosophy of Khoja Ahmed Yasawi // Bulletin of Yassawi University. No 1 (115). pp. 21-31. (in Kaz).

5. Bilgili İ. (2019) The First Example of Catechetical Culture in Turkestan is the Principles of Worship in the Divan-ı Hikmet of Ahmed-ı Yesevi. FSM Scientific Research Journal of Human and Social Sciences 13, - pp. 33-56. (in Turk).

6. Daurenbekova L.N., Kartayeva A.M., Zhumatayeva Z.N., Bekenova G.Sh., Nurlanova A.N. (2024) The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe // Edição de Fluxo Contínuo. v. 44 n. 1, <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583> (in Eng).

7. Hafize er Turkuresin. (2021) Pir-i Turkistan Hodja Ahmed Yesevi and the values found in the «Divan-i hikmet» // Turkish culture and Haci bektash and research quarterly. pp. 267-284. (in Turk)

8. Magauin M. (2006) Poet, historian, philosopher // Problems of Shakarimology. – Semey-Novosibirsk: «Thaler-Press». – 440 p. (in Kaz).

9. Myrzaqulov B.T., Aqzhigitova A.O. (2023) Textological problems of the Chronicle of Shakarim Kudaiberdiuly // *The Scientific Journal* «Keruen» 81 (4). pp. 235-243. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583> (in Kaz).

10. Myrzahmetuly M (2008). The teaching of conscience, dreamed by giants // Materials of the international scientific and practical conference «Shakarim creativity in the context of Kazakh and world culture», dedicated to the 150th anniversary of Shakarim Kudaiberdiuly. – Semey. – 354 p. (in Kaz).

11. Myrzahmetuly M. (1994) Abai and the East. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 208p. (In Kazakh).

12. Omarov D. (2008) Shakarim's peak. – Almaty. – 224 p. (in Kaz).

13. Orynkhanova G., Nurlanova A., Sabyrbaeva R., Amankulova L., Tolegenov T. (2020) The metaphoric conception of national character in Abay Kunanbayev's works // Opción, 2020. 36 (91). pp. 622-638. <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31871>(in Eng).

14. Stefaniuk Tomasz. (2022) Man in Early Islamic Philosophy: Al-Kindi and Al-Farabi // Ruch Filozoficzny. 78(3). pp. 65-84 DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RF.2022.023> (in Eng).

15. Shakarim. (2008) Collection of works in two volumes. Volume 2. – Almaty: «Yel-Shezhire». – 480 p. (in Kaz).

16. Shakarim. (2008) Collection of works in two volumes. Volume 1. – Almaty: «Yel-Shezhire». – 480 p. (in Kaz).

17. Yessim G. (2006) Humanity // Philosophical heritage of the Kazakh people. Volume 19. – Astana: Publishing house “Audarma”. – 536 p. (in Kaz).